

УДК: 94 (477) «19/20»

**УКРАЇНСЬКИЙ РИНОК В ЕКОНОМІЧНИХ СИСТЕМАХ
РОСІЙСЬКОЇ ТА АВСТРО-УГОРСЬКОЇ ІМПЕРІЙ
ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ — ПОЧАТКУ ХХ ст.
(на прикладі цукрової та нафтової промисловості)**

У статті розглядаються особливості становлення у другій половині ХІХ — на початку ХХ ст. українського ринку в умовах економічних систем Російської та Австро-Угорської імперій, проникнення у пореформений період під впливом Заходу ринкових тенденцій в економіку. Автор особливу увагу звертає на розвиток цукрової та нафтової галузей української промисловості, що задавали тон та надавали обличчя українському ринку в обох імперіях.

Ключові слова: ринок, ринкова економіка, цукрова промисловість, нафтова промисловість, соледобування, виробництво, монополізація, «доба капіталу», іноземні інвестиції.

В статье рассматриваются особенности становления во второй половине ХІХ — начале ХХ вв. украинского рынка в условиях экономических систем Российской и Австро-Венгерской империй, проникновение в пореформенный период под влиянием Запада рыночных тенденций в экономику. Автор особое внимание обращает на развитие сахарной и нефтяной отраслей украинской промышленности, которые задавали тон на украинском рынке в обеих империях.

Ключевые слова: рынок, рыночная экономика, сахарная промышленность, нефтяная промышленность, добывание соли, монополизация, производство, «столетие капитала», иностранные инвестиции.

This article analyzes Ukrainian market in the economic systems of the Russian and Austro-Hungarian empires during the second half of ХІХ — early ХХ century, as well as penetration of Western trends into the above mentioned economies. The author pays particular attention to the development of the sugar and oil branches of Ukrainian industry, which were booming at that time and became representative of Ukrainian market in both empires. The article examines monopolization of the sugar industry in Ukrainian lands of the Russian Empire at the end of ХІХ — early ХХ century. The author argues that despite foreign investment, which was significant among all the lands of the Russian Empire, there was formed in various sectors of Ukrainian industry a significant layer that eventually increased capital, gradually invested into Ukrainian produc-

tion, and set preconditions for creation of middle class. Oil industry in Galicia at the beginning of XX century ranked third among the world's oil extractors.

Keywords: market, market economy, sugar industry, oil industry, production, monopolization, «age of capital», foreign investment.

В історичній ретроспективі ринкові тенденції проникали в економіку українських земель у другій половині XIX ст., і, зважаючи на черговий перебіг подібних процесів на сучасному етапі українського державотворення, вони мають перспективу стати традицією. Вивчення їх ознак важливе для піднесення в перспективі економічного розвитку Української держави. Закономірно, що тенденції ринкових відносин, які у радянський період описувались як капіталістичні, вивчали К. Воблій [7; 8], І. Гуржій [10], С. Макарчук [18], М. Слабченко [25]. У новітній період економічному розвитку українських земель присвячено загальне фундаментальне видання «Економічна історія України» [14; 15].

Для вивчення ролі українського ринку в економічних системах Російської та Австро-Угорської імперій у другій половині XIX — на початку XX ст. сформульовано такі завдання:

- простежити формування економічної системи в українських землях;
- висвітлити роль українського ринку в світовому господарстві на прикладі розвитку цукрової та нафтової промисловості;
- відтворити вливання українських інвестицій в українську економіку.

Загальноєвропейські процеси національного відродження, початок яких у поневолених народів Австрійської, Російської, Османської імперій припав на останню чверть XVIII ст., прискорили розвиток економіки, спонукали до налагодження нових економічних зв'язків. Реформи імператриці Марії Терезії та цісаря Йосифа II, події «весни народів» 1848 р. в Австро-Угорщині започаткували перетворення суспільних відносин — у західноукраїнських землях скасовано панщину. Реформи російського царя Олександра II ліквідували панщину та сприяли лібералізації суспільного життя в підросійській Україні, проникненню до економіки тенденцій ринкових відносин.

Суспільно-політичне становище Австро-Угорської й Російської імперій обумовило інституційну архітектуру економічної системи в українських землях XIX ст. Разом з тим на формування українських економічних інститутів вплинули традиції Гетьманщини та західноукраїнських земель. Під впливом розвитку світового господарства в економічне життя українського народу проникали ринкові тенденції.

Австрія на початку XIX ст. була зразком меркантилістичної економіки, у якій внутрішні, зовнішні справи, торгівля як спосіб забезпечення спри-

ятливого торговельного балансу зазнавали державного регулювання. Панівною сферою діяльності капіталу був товарний обіг, джерелом прибутків — сфера обігу. Угорщина з окремішньою податковою системою і тарифами перебувала поза австрійською економічною системою та до 1848 р. залишалася переважно сільськогосподарською країною [29, с. 39]. У XIX ст. Європа всуціль була сільськогосподарською, проте впродовж століття промислова цивілізація змінила землеробську [1, с. 287]. Почалося зростання міст, які з появою нових мешканців перебрали національні ознаки села. Проте власність і керівні посади в промисловості лишались у титульних народів. Формувалася нова соціальна структура суспільства. В соціальній структурі Богемії та німецьких земель на початку XIX ст. між великою аристократією та селянством не було окремої верстви населення. В Угорщині півмільйона з десяти були дворянами [29, с. 28]. За національною належністю в Угорщині до угорців у другій половині XIX ст. відносило себе близько 44–47% осіб [32, с. 86]. Панівними в українських землях ставали малочисленні національні меншини. У соціальній структурі Галичини переважали польські й німецькі землевласники, Буковини — румунські, Закарпаття — угорські. Найбільше зайнятих у промисловості та ремеслах Східної Галичини було серед поляків та євреїв. При цьому співвідношення між українцями, поляками, євреями, німцями на тисячу зайнятих становило 6:14:13:1. Переважно українською за складом робітників наприкінці XIX ст. стала озокеритна промисловість, де було 45% українців, 30% поляків, 25% євреїв [28, с. 43]. У підросійській Україні незначним був відсоток зросійщеної козацької старшини, що зуміла отримати титул дворянства. Зокрема з-поміж населення Київської губ. 1845 р. дворяни становили 1/13 населення [26, с. 131, 139]. Подібна ситуація була і в інших губерніях.

Професор економічної та соціальної історії Лондонського університету Е. Гобсбаум у періодизації світової історії XIX–XX ст. визначив «добу капіталу», якій відповідав період 1848–1875 рр. [30]. Українська «доба капіталу» розпочалася зі створенням нового суспільного укладу, проникненням іноземного капіталу в українські землі. У XIX ст. в українських землях завершилися перший і другий, розгорнувся третій технологічний уклад соціально-економічного розвитку, під час яких відбувся перехід від ручної до машинної праці, розвиток текстильної, машинобудівної, вугільної промисловості тощо.

В економічному житті українських земель 1820–1830-х рр. яскраво простежуються загальноєвропейські тенденції розвитку економіки. Визначилася спеціалізація окремих регіонів у розвитку галузей промисловості та секторів економіки. Водночас збереглися стійкі зв'язки промисловості з сіль-

ським господарством. Царський уряд у Російській імперії хотів налагодити виробництво, яке б наповнило державну скарбницю. Цукрова промисловість була прибутковою як для українських земель, так і для державної скарбниці Російської імперії. 1810 р. поміщик Безобразов відкрив перший цукровий завод у Харківській губ. [9, с. 7], 1822 р. у маєтку І. Понятовського з'явилася перша цукроварня у Київській губ. Власниками найбільших цукрових заводів у Київській губ. стали граф Бобринський (м. Сміла), графи Браницькі (м. Біла Церква), селяни Яхненко та Симиренко (с. Городище), у Чернігівській губ. — брати Терещенки (Глухівський пов.), у Харківській губ. — Харитоненко (м. Суми). Чимало заводів були у власності акціонерних компаній. У середині XIX ст. понад 3% від усіх цукрових заводів становили купецькі цукроварні.

У 1848–1849 рр. в українських землях працювало 62% від кількості цукрових заводів Російської імперії. У 1856–1857 рр. ця частка зменшилась до 58% [8, с. 176]. У 1850-х рр. українські заводи давали 4/5 від усієї цукрової продукції Російської імперії [8, с. 179]. У 1850-х рр. у Київській губ. за розмірами помітно вирізнялися рафінадні заводи братів Яхненків-Симиренків з виробітком близько 4 млн. т цукру, Бобринського — близько 3 млн. т, у Волинській губ. — завод Сангушко з виробітком близько 1,5 млн. т, у Чернігівській губ. — завод Кушелева-Безбородька з виробничою потужністю 0,8 млн. т цукру [8, с. 183].

Українська промисловість у Російській імперії в 1850-х рр. спеціалізувалася на текстильній, шкіряній, салотопній, свічно-сальній, миловарній, фарфоро-фаянсовій, залізобудівній, хімічній галузях [8, с. 22]. У Правобережній Україні другої половини XIX ст. розвинулися цукрове, крупчато-борошномельне виробництво, шкірництво, суконництво, миловаріння, цегляне виробництво, винокуріння, пивоваріння [Див.: 27; 19, с. 27]. Сіль видобували в районі міст Бахмач (кам'яна сіль), Слов'янськ (виварна сіль), у Галичині (кам'яна, виварна, самосадна сіль), на Одещині (самосадна сіль). Українські етнографічні землі в світовому виробітку солі займали п'яте місце після США, Німеччини, Англії, Франції [33, с. 140, 141]. Водночас почали зростати гірничо-промисловість і металургійний комплекс на сході українських земель. Вугільна промисловість 1895 р. дала видобуток заліза у 929 т, через 4 роки її виробничі потужності зросли у понад три рази. При цьому 1895 р. виплавлено близько 538 т чавуну, 1899 р. у 2,5 рази більше [25, с. 208].

В українській промисловості відчутним був іноземний капітал. Французькі та російські капіталовкладники влили понад 525 млн. франків в індустрію Донбасу. Французький капітал в обсязі 212 млн. франків (2/3 від французьких капіталовкладень у Російській імперії) переважно вкладено

в гірничі підприємства, що функціонували в українських землях на підставі російських або французьких статутів. Водночас у муніципальні підприємства бельгійці вклали 120 млн. (1/3 від загальних капіталовкладень в Росії). Німці спрямували 26 млн. руб. (1/20 вкладеного у Росії) у будівництво в українських землях заводів та кредитування банків. Англійський капітал в українських землях вклав коштів на суму 17 млн. руб., що становило 1/30 від вкладеного в Росії [25, с. 198]. Поряд з іноземними інвесторами в українських землях значні були позиції поміщиків, які, переростаючи в середній клас, часто стимулювали розвиток промисловості. До таких галузей належало цукрове виробництво.

На 1860–1861 рр. 230 українських цукрових заводів в Російській імперії виробляли понад 50 млн. т цукру [8, с. 137]. При цьому прибутки цукрозаводчиків були значними. 1861 р. капітал Торгового дому братів Яхненків-Симиренків становив понад 10 млн. руб., з яких у активах лишалося близько 6 млн. руб. [17, с. 5]. Частка українських земель у зведеному бюджеті Російської імперії через 6–7 років була вдвічі меншою, ніж прибуток Торгового дому братів Яхненків-Симиренків на початку 1860-х рр. У 1861–1862 рр. близько 72% цукроварень Російської імперії працювало в українських землях (найбільше на Київщині — 71, Чернігівщині — 60, Поділлі — 34) [7, с. 196]. Виробництво цукру обходилося у 60 руб. за 1 т. При цьому 1 т цукру-рафінаду 1861 р. продавалася за ціною 54 руб., 1894 р. тона цукру подешевшала в 1,5 рази й коштувала 35 руб. [7, с. 158]. Відчутною в імперії залишалася тенденція до зменшення кількості цукроварень. Малі цукроварні ліквідовувались. За загального зменшення кількості цукроварень в 1864–1865 рр. як у Російській імперії в цілому, так і в українських землях зокрема, частка українських цукровиробників у загальному імперському обсязі зростає на 6% та становила близько 78%.

У 1868–1891 рр. прибутки українських земель у державному бюджеті Російської імперії становили 2,7 млн. руб., видатки — 1,6 млн. руб. При цьому на Лівобережній Україні з отриманих у краї прибутків до державної скарбниці витрачено близько 60% коштів, у Катеринославській губ. — 36%, у Подільській — 35%. Понад половина зароблених на Правобережній Україні коштів не поверталася до місцевих бюджетів [22, с. 162].

Поступово буряківництво витіснило інші сільськогосподарські заняття. Після реформи цукрової промисловості 1870-х рр. Правобережна Україна у виробництві цукру посіла перше в Російській імперії місце. Розвиток цукроваріння, висока якість продукції зробили Україну однією з головних продуценток цукру в світі [21, с. 344]. Наприкінці 1870-х — на початку 1880-х рр. Західна Європа через припинення імпорту відчула брак цукру, зумовлений потребою сплачувати мито золотом, та стала вигідним рин-

ком для збуту. 1880 р. у восьми українських губерніях проживало близько четвертої частини населення Російської імперії. Вартість українських продуктів хліборобства, фабрик, заводів, гірництва, торгівлі становила понад 18% від вартості продуктів господарювання Російської імперії [24, с. 164]. У 1881–82 рр. 163 цукроварні в підросійській Україні виробили близько 200 тис. т цукру, що становило 80% виробництва цукру всієї імперії [11, с. 3]. Це сприяло тому, що у 1881–1883 рр. в українських землях зросло виробництво цукру. Виробництво цукру в Російській імперії за 10–11 років до початку ХХ ст. сягало 2 млн. т. Некероване виробництво в Західній Європі у 1881–1884 рр. зумовило надвиробництво цукру [4, с. 245–246].

Ринковим тенденціям розвитку економіки в українських землях протистояла монополізація виробництва. Наприкінці березня 1884 р. головні цукрозаводчики та акціонерні товариства Російської імперії об'єднались у цукровий синдикат і вимагали від уряду гарантувати допомогу за умови вартості на внутрішньому ринку тонни цукру до 280 руб. Пропонувалося створити фонд регулювання, який би наповнювався через підвищення імпортного мита [4, с. 248]. Цукрова контора, яку синдикат створив у Києві, погоджувалась продавати продукт за ціною до 265 руб. за тонну (на внутрішньому ринку — 170 руб. за тонну), намагалася домогтися спеціальних залізничних тарифів і контактів з Італією. На кінець 1884 р. курс продажів знизився й уже через рік — на початку 1886 р. тонна цукру коштувала 180 руб. Рекордний урожай буряків (416–448 тис. т) 1885 р. спричинив падіння ціни. Крім того, залишилися нереалізованими 32 тис. т урожаю 1884 р. [4, с. 249]. Залишок цукру викликав 1884 р. загальне зниження вартості тонни в півтора рази.

Криза 1885 р. у розвитку цукрової промисловості Російської імперії збілася зі значним падінням ціни на хліб (переважно на пшеницю). Падіння ціни на буряк сприяло зниженню земельної ренти [6, с. 1]. У 1885–1886 рр. виробництво цукру, порівняно з періодом чотирирічної давнини, збільшилось майже удвічі й становило 448 млн. т [6, с. 2]. При цьому експорт з українських губерній Російської імперії дорівнював виробництву 1883 р. та становив близько 272 млн. т [6, с. 22].

Кількість цукру, що вивозився щорічно з Австрії, сягала 240 млн. т [6, с. 31]. Із вироблених 1886 р. 464 млн. т цукру в Російській імперії продали 320 млн. т, вивезли за кордон без акцизу 120 млн. т.

За відомостями М. Слабченка, 91% цукрових заводів (203 з 224) об'єднались у цукровий синдикат [25, с. 209], засновниками якого стали Бобринські, Бродські, Терещенки, Харитоненки, 1887 р. Це сприяло тому, що виробництво цукрової продукції до кінця ХІХ ст. збільшилось майже в п'ятеро. У 1887–1892 рр. в Російській імперії працювало 220 пісочних заводів

та 19 рафінадних. Цукрові заводи в українських землях випускали 4,2 млн. т цукру [31, с. 31–32]. 1889 р. найбільше цукру-рафінаду виробили Київщина, Поділля, Волинь. Наприкінці XIX ст. три губернії Правобережної України виробляли 69% цукру всієї Російської імперії. Підросійська Україна в середині 1890-х рр. давала близько 84% цукрової продукції всієї імперії. Цукор у великій кількості вивозився не лише в Росію, а й за кордон, де продавався за свідомо заниженими цінами [5, с. 455]. 1895 р. з вироблених 696 млн. т цукру в межах імперії продали 408 млн. т за ціною 300 руб. за 1 т, понад 133 млн. т вивезли за кордон без акцизу (за ціни в Лондоні 90 руб. за 1 т) [24, с. 84]. Цукровий синдикат приносив вигоди цукрозаводчикам до встановлення в Російській імперії наприкінці 1895 р. урядового нормування виробництва цукру. Уряд лімітував виробництво, продаж, вивезення й ціни на цукор. Виробництво 1 т цукру коштувало 90 руб., продавали за ціною від 210 руб. 1893 р. та до 320 руб. 1902 р. При цьому прибуток Російської імперії за 8 років збільшився на 58% — із практично 47 млн. руб. до понад 76 млн. руб. [24, с. 84]. Це при тому, що майже вся цукрова промисловість Російської імперії була українською та польською. Українськими були майже 200 заводів з виробітком 800 млн. т цукру [24, с. 86]. У 1891–1901 рр. із Російської імперії вивезено 0,6 млн. т цукру, ввезено — 0,003 млн. т цукру [13, с. 985]. У 1901–1902 рр. 178 українських цукрових заводів виробили близько 0,8 млн. т цукру, що становило близько 73% виробітку цукру Російської імперії [24, с. 86]. У 1898–1906 рр. прибутки України в державному бюджеті Російської імперії становили 3,6 млн. руб., видатки — 1,9 млн. руб. [22, с. 161]. У Степовій Україні витрачалося менше, ніж половина отриманих державних доходів, на Правобережжі — майже 53%, на Київщині — понад 46%, на Херсонщині — до 46% [22, с. 163].

1897 р. засновано Всеросійське товариство цукрозаводчиків, до якого на 1 січня 1910 р. входили власники та представники 232 заводів [13, с. 853]. 1911 р. до правління Ревізійної комісії обрано графа А. Бобринського (голова), П. Харитоненка (заступник голови), Л. Бродського, членів товариства — Б. Ханенка, барона М. Штейнгеля, І. Щеніовського [13, с. 864]. Найбільшими власниками рафінадних, цукрових, цукрово-рафінадних заводів в українських землях на початку XX ст. були Терещенки (Волинська, Київська, Чернігівська губ.), графи Потоцькі (Волинська, Київська губ.), графи Бобринські (Київська губ.), графи Браницькі (Київська, Подільська губ.), Харитоненки (Харківська, Чернігівська губ.), Щербатови (Харківська губ.) [Див.: 13, с. 854–860]. Товариство братів Терещенків, володіючи маєтками, цукровими й рафінадними заводами, мало основний капітал 8 млн. руб. [13, с. 954]. Прибуток Всеросійського товариства цукрозаводчиків у 1909–1910 рр. становив лише 1,7 млн. руб. [13, с. 985].

Європейські держави, намагаючись захистити власного виробника, проводили політику протекціонізму: в Німеччині, Франції, Австро-Угорщині встановили велике мито на ввіз цукру. Разом з тим, у 1897–1901 рр. Німеччина вивезла 68% виробленого цукру, Франція — 67%, Австро-Угорщина — 63% [24, с. 81, 82].

Урожайність цукрових буряків в окремих губерніях Російської імперії була вищою від європейських країн. Так, зокрема, 1898 р. у Подільській губ. з 1 га землі збирали в середньому 4 т цукрового буряку, в той час як у Франції — 3,5 т. Вартість 1 т продукту в Франції була 93 руб., у Росії — понад 71 руб. При цьому 1 т цукрового буряку в Франції коштувала майже 11 руб., у Подільській губ. — близько 7 руб. [2, с. 12].

1905 р. в Російській імперії працювало 278 цукрових заводів, в Австро-Угорщині — 206, Німеччині — 375, Франції — 275, Бельгії — 92 [24, с. 82]. У той час як в інших країнах зріс видобуток цукру, в Російській імперії він підупав. 1907–1912 рр. в Російській імперії працювало на 56 пісочних заводів більше. Випускна спроможність цукрових заводів підросійської України зросла у 2,7 раза — до 11,4 млн. т цукру [31, с. 31–32].

Напередодні Першої Світової війни Німеччина виробила 2,6 млн. т цукру, Австрія — 1,6 млн. т, інші країни Європи та Росія — по 1,7 млн. т, США — близько 0,7 млн. т, Канада — 0,01 млн. т. Світовий видобуток цукру становив понад 8 млн. т. 84% цукрових заводів Російської імперії у 1914–1915 рр. працювали в українських землях. Виробництво цукру в Російській імперії у 1915–1916 рр. займало, порівняно з країнами Європи, перше місце у світовому виробітку. В роки війни Німеччина зменшила виробництво цукру в 1,7 раза, Австрія — на 59 т, інші країни Європи — на 584 т, Росія — на 99 т. США підняли виробництво на 134 т, Канада — на 366 т. У цілому світове виробництво цукру зменшилося на 25% [31, с. 3, 5]. Нарощувало потужності виробництво цукру з цукрової тростини, що становило 91% від довоєнного рівня [31, с. 4].

На початок української революції 1917 р. виробництво цукру знизилось до 1 тис. т. В Російській імперії його виробництво зростало за 30 років у 5 разів. При цьому 1918 р. в українських землях цукровим буряком засіяли понад 576 га, що становило понад 81% тодішньої посівної площі цієї культури у Російській імперії. Царська Росія займала третє, іноді — друге місце між світовими продуцентами виробленого з буряку цукру [11, с. 4].

У століття вугілля і пари більшого значення в світовій економіці набували нафта, електроенергія, хімічна промисловість. У півдавстрійській Україні в XIX ст. розвивалися нафтова, озокеритна промисловість, солевидобування. Буре вугілля в Галичині видобували в Рава-Руському, Снятинсько-

му, Косовському пов. Поступово 9 підприємств із видобутку вугілля припинили роботу через сильну конкуренцію з Польщею [33, с. 142]. У країнах з високо розвинутою промисловістю в середині XIX ст. вугілля замінюють на нафту, застосовуючи її як засіб опалення та до XX ст. переважно як засіб освітлення й для виготовлення бензину.

Наприкінці XIX — на початку XX ст. український середній клас, що зароджувався, у промисловості, організації будівництва, мобілізації капіталу, торгівій діяльності став конкурентом польському та єврейському [18, с. 73]. Нафту в Галичині видобували у дрогобицькій, станіславівській, яслоцькій гірничих округах. У нафтовий промисел Галичини близько 1875 р. впроваджуються американські технології видобування нафти — артезіанське свердління, вливається іноземний капітал (передусім німецький). Нафтовий промисел набув світового значення. Акції галицьких нафтових товариств почали обертатися на великих європейських біржах. Масово закладалися нафтові підприємства, видобуток нафти поширився на Прикарпаття [33, с. 132]. Наприкінці XIX ст. значного розвитку набув видобуток нафти, переважно зосереджений поблизу м. Борислава, Тустановиці, Східниці, Мразниці (Дрогобицький округ). Бориславська нафта містила парафінові масла, нафта зі Східниці та Мразниці була подібна до російської (збагачена бензином і мастильними маслами) [20, с. 3]. У світовому видобутку нафти Галичина посідала скромне місце — 5% від загального видобутку [20, с. 1].

У Галичині 1883 р. видобували понад 49 млн. т нафти, через 7 років видобуток збільшився у понад 6 разів, 1907 р. — в 22 рази. Проте в ті самі роки нафти в Америці видобували близько 3 млрд. т 1893 р., 8 млрд. т 1900 р., понад 25 млрд. т 1907 р. У Росії — понад 969 млн. т 1893 р., понад 10 млрд. т 1900 р., понад 8 млрд. т 1907 р. Менший видобуток нафти, ніж у Галичині, був у Румунії, Індії, Японії, Німеччині [23, с. 231]. Першими на промислового рівні видобували нафту англійські підприємства «Fanto», «Fareck», «Mac Garvey» (згодом «Галицько-Карпатське нафтове товариство»), «Mac Sntosh та Galicja», угорське «Нафта». Виникло акціонерне товариство «Братів Нобель», «Lechita», «Polski Pzemysl Naftowy», «Ropol», «Oley Skalny» [33, с. 132]. Наприкінці XIX ст. нафтова промисловість притягнула в Галичину австрійський, бельгійський, голандський, німецький, французький капітал. У Прикарпатському нафтовому басейні на 1896 р. діяло 7 австрійських фірм, 4 бельгійських, 4 голандських, 3 французьких, 3 німецьких із загальним капіталом 45 млн. крон.

Іноземний капітал був заінтересований у розвитку галицької нафтової промисловості. До початку XX ст. до освоєння нафтових родовищ інтерес виявили бельгійський та англійський капітали, на зміну їм прийшов німець-

кий (невдовзі переорієнтувався на румунську нафту). Засновано берлінську фірму «Oil City» Бермана і Браунса та М. Леві. У Галичині було утворено Ганноверсько-Галіційське товариство в Кросно, товариство «Гарклова», Bank für Naphtaiduntrie, «Лаутенмюлен і Фанто». Загальна сума німецького капіталу, вкладена в галицькі нафтові підприємства, становила 16 млн. руб. [20, с. 3].

1902 р. в Галичині видобувалося понад 500 тис. т нафти, її ціна була 12 руб. за т. 1909 р. видобуток нафти в Галичині зріс до понад 2 млн. т, вартість тонни знизилась до 6,4 руб. [20, с. 1]. Того ж року в Грозненському нафтовому родовищі видобували близько 834 млн. т. [23, с. 199]. 1902 р. у нафтовій промисловості Галичини працювало 102 підприємства з австро-німецьким капіталом [18, с. 41]. Німецький банк у 1904–1907 рр. контролював діяльність «Галицько-карпатського акціонерного нафтового товариства», товариств «Східниця», «Тжебинія», «Гарклова». У 1908–1910 рр. зріс видобуток галицької нафти, що зацікавило англійських та французьких капіталовкладників, створило місцеву нафтову кризу: промисловість не була підготовлена до додаткового видобутку — брак нафтосховищ сприяв зниженню ціни до 6 руб. за 1 т нафти. Почали створюватись великі англійські та французькі підприємства. Австрійський уряд виступив як безпосередній учасник розвитку нафтової промисловості Галичини. Відкрилися англійські підприємства: «Premier Oil and Pipe Line City», «Anglo-Schodnica Oil Fields», «British-Austrian Oil Investment City», «Carpathian Oil City», «Central European Oilfields City», «European Oilfields City», «Eastern Carpathian Oil City», «General Oilfields of Galicia», «Mid European Oil City», «Ratoczyn (Galicia) Oil City», «Schodnica (Galicia) Oil City». Переважно зазначені підприємства, порівняно з американськими, російськими, румунськими, працювали за рахунок незначних капіталів, оскільки перебували в руках посередників, які не мали власного капіталу й постійно брали кредити [20, с. 4]. При цьому вони видобували нафту, не маючи можливості її рафінувати і зберігати. Лише під час кризи 1908 р. австрійський уряд спорудив резервуари для збереження нафти в Колпці та Мадричі. «Petrolea» (частина компанії з найпотужнішим капіталом — «Premier Oil and Pipe Line City») була найбільшим іноземним підприємством з видобутку нафти у Галичині [20, с. 4]. Галицьку нафту переробляли в австрійській Сілезії, Богемії, Моравії, Трієсті, Ріці, Будапешті. 1910 р. 54% від загальної кількості нафти в Австро-Угорській монархії переробляли заводи Галичини [20, с. 5]. У 1910–1912 рр. англійський капітал вкладено в 71 нафтову свердловину. На 1912 р. капіталовкладення у нафтовидобувну та озокеритну промисловість становили: австро-німецькі — 100 млн. крон, англійські — 75 млн. крон, німецькі — 45 млн. крон, французькі — 40 млн. крон, аме-

риканські — 8 млн. крон, бельгійські — 4 млн. крон. Водночас капітал проникав у деревообробну та електротехнічну промисловість [18, с. 71, 72].

Напередодні Першої Світової війни іноземний капітал, вкладений у торгівлю, банки, інші кредитні установи Галичини, становив 1,3 млрд. крон [18, с. 72]. У роки Першої Світової війни нафта набула значення воєнного засобу, її нестача або відсутність утруднювали просування армії. Німецький стратег, генерал Людендорф стверджував, що наступ у ході війни Німеччини на Румунію зумовила нестача галицької нафти для воєнних потреб центральних держав [33, с. 130]. Водночас Дрогобич під час війни постачав 75% вироблених з нафти продуктів для великих територій [3, с. 254]. Нафтовий інтерес керував політиками європейських держав у вирішенні «українського питання» на міжнародній конференції в Генуї, що Прем'єр-міністр Великої Британії Девід Ллойд Джордж пов'язував із галицькими нафтовими теренами [33, с. 129–130].

У Першій Світовій війні австрійці, відступаючи з Галичини, щоб не лишити росіянам, знищили 288 млн. тонн нафти (30% від запасів), спалили 178 нафтових вишок [20, с. 10]. Знайдені на заводі запаси обчислювались у 4 млн. руб. [20, с. 11]. Більшу частину вивезених у роки Першої Світової війни німецьких капіталів було вкладено в Європі: в австро-німецьку енергетику, румунську нафту, східноєвропейську залізницю, австро-угорські та румунські банки. Іноземний капітал зайняв надійні економічні позиції [12, с. 45]. Видобуток нафти в Галичині швидко зростав перед війною та занепадав після війни через збитки та руйнування в Галичині, витратні технології видобування, вичерпання нафтових джерел [33, с. 133]. Галичина до початку ХХ ст. займала третє місце в світовому видобутку нафти після США та Кавказу й була одним з основних світових продуцентів нафти.

Економічна система в українських землях у другій половині ХІХ — на початку ХХ ст. складалася під впливом економічних систем Російської та Австро-Угорської імперій і в їх межах. При цьому розвиток галузей промисловості в українських землях був надзвичайно вигідним, оскільки сприяв піднесенню економіки обох імперій. Виробіток у цукровій та нафтовій промисловості визначав українські землі як значного продуцента цукру та нафти у світовому господарстві другої половини ХІХ — початку ХХ ст. При цьому розвитку української промисловості в багатьох галузях, а також становленню інфраструктури сприяли значні іноземні інвестиції. Формувалися український ринок та український середній клас, а разом з тим низка українських капіталовкладників стали спроможними вливати інвестиції в економіку.

1. Альдебер Ж. История Европы / Альдебер Ж., Бендер Й., Груша И. — Минск : Высшая школа, М. : Просвещение, 1996. — 384 с.

2. Белциковскій Ф. Сельско-хозяйственная производительность Подоліи въ сравненіи съ Франціей / Белциковскій Ф. — К. : Тип. Петра Барскаго, 1902. — 13+9 с.
3. Бірчак В. Нафтова Комісія У. Н. Ради / В. Бірчак // Вісник (Львів). — 1935. — Річник 3. — С. 253–261.
4. Бовуа Д. Битва за землю в Україні 1863–1914: Поляки в соціо-етнічних конфліктах / Бовуа Д. — К. : Критика, 1998. — 334 с.
5. Борисенко В. Курс української історії: 3 найдавніших часів до ХХ ст. / Борисенко В. — 2-е вид. — К. : Либідь, 1998. — 615 с.
6. Брокль Л. Очеркъ настоящего и будущаго положения свекло-сахарной промышленности въ Россіи вообще, а въ Юго-Западномъ крае въ частности 1885 г. / Брокль Л. — Б. м., б. р. — 34 с.
7. Воблий К. Г. Нариси з історії Російсько-Української цукробурякової промисловості / Воблий К. Г. — К., 1931. — Т. III. — Вип. 1. — 270 с.
8. Воблий К. Г. Опыт истории свекло-сахарной промышленности СССР / Воблий К. Г. — М. : Б/и., 1928. — Т. I. — 412 с.
9. Григорьев Д. Востребованные временем: Династія Харитоненко / Григорьев Д. — Сумы : АС-Медиа, 2003. — 72 с.
10. Гуржій І. О. Україна в системі всеросійського ринку 60–90-х років ХІХ ст. / Гуржій І. О. — К. : Наук. думка, 1968. — 191 с.
11. Дикий Я. Цукрова промисловість України / Я. Дикий, А. Фролов. — Прага : Культурно-наукове видавництво УНО, 1942. — 19 с.
12. Дотри Ж. Пангерманизм и «европейская» идея от Бисмарка до Вильгельма II / Ж. Дотри // Терсен С., Дотри Н. Ж., Виллар К., Шамбаз Ж. Европа (от Наполеона до наших дней): мифы и действительность / Пер. с фр. И. Кливанской. — М. : Издат. иностр. лит., 1955. — 126 с.
13. Ежегодник по Сахарной промышленности Російской Имперіи за 1909–1910 г. / Сост. М. Толпыгинимъ; Киевское Отд. Императорскаго Русскаго технического общества. — К. : Петръ Барскій въ Києвѣ, 1911. — Годъ 29. — 988, XXVI, 4 с.
14. Економіка України: стратегія і політика довгострокового розвитку / Ред. В. М. Гець; НАН України; Інститут економічного прогнозування. — К. : Фенікс, 2003. — 1006 с.
15. Економічна історія України : У 2 т. / Відп. ред. В. А. Смолій. — Т. 1. — К. : Ніка-Центр, 2011. — 696 с.
16. Економічна історія України : У 2 т. / Відп. ред. В. А. Смолій. — Т. 2. — К. : Ніка-Центр, 2011. — 608 с.
17. Лубієнскій Ф. В. Отчетъ Комитета, учрежденнаго кредиторами торговаго дома братьевъ Яхненко и Самиренко / Лубієнскій Ф. В. — Одесса : Тип. Л. Нитче, 1862. — 16 с.
18. Макарчук С. А. Этносоциальное развитие и национальные отношения на западноукраинских землях в период империализма / Макарчук С. А. — Львов : Вища школа, 1983. — 256 с.
19. Обзоръ Подольской губернии 1892. — Б. м., б. г. — 182 с.
20. Остроградскій А. Отчетъ представителя Министерства промышленности и торговли о нефтяной промышленности Галиции и казенномъ заводѣ въ Дрогобычѣ / Остроградскій А. — (Приложеніе № 9 къ отчету военнаго генераль-губернатора Галиціи). — Б. м., б. г. — 20 с.
21. Полонська-Василенко Н. Історія України : У 2-х т. / Полонська-Василенко Н. — Т. 2: Від середини ХVІІ ст. до 1923 року. — 3-є вид. — К. : Либідь, 1998 — 616 с.

22. Порш М. Україна в державному бюджеті Росії / М. Порш // Сіромаха Д. Про фінансову науку / Сіромаха Д. — К. : Знання — то сила, 1909. — С. 158–176.
23. Симонович В. Нефть и нефтяная промышленность въ России: Ист.-стат. очерк / Симонович В. — СПб. : Типограф. Ю. Эрлихъ, 1909. — 240 с.
24. Сіромаха Д. Про фінансову науку / Сіромаха Д. — К. : Знання — то сила, 1909. — 180 с.
25. Слабченко М. Є. Матеріяли до економічно-соціальної історії України XIX століття / Слабченко М. Є. — Харків : Державне видавництво України, 1927. — Т. 2. — 278 с.
26. Статистическое описание Киевской губернии, изданное Тайным советникомъ, сенатором И. Фундуклеемъ. — Ч. I. — СПб., 1852. — 550 + 26 с.
27. Столянский Н. Девять губерній Западно-Русскаго края в топографическомъ, геонстическомъ, статистическомъ, экономическомъ, этнографическомъ и историческомъ отношеняхъ / Столянский Н. — СПб. : Тип Гогенфельдена и К^о, 1866. — XVI (I паг.), 200 (II паг.).
28. Сціборський М. Україна в цифрах (статистична студія території, населення й народного господарства) / Сціборський М. — Б. м., 1940. — 45 с.
29. Тейлор А. Габсбурзька монархія 1809–1918: Історія Австрійської імперії та Австро-Угорщини / Тейлор А. — Львів : ВНТЛ. — Класика, 2002. — 268 с.
30. Хобсбаум Э. Век капитала 1848–1875 / Хобсбаум Э. — Ростов-на-Дону : Феникс, 1999. — 480 с.
31. Чопівський І. Цукрова промисловість на Україні / Чопівський І. — К. : Петро Барський, 1918. — 36 с.
32. Шандор В. Закарпаття, історично-правний нарис: IX—1920 / Шандор В. — Нью-Йорк : Карпатський Союз, 1992. — 292 с.
33. Шимонович Й. Економічна україніка / Шимонович Й. — Львів : Львівський національний університет імені Івана Франка, 2001. — 430 с.

О. Є. Пилипенко

УДК: 94(477) «1885–1918»

ЕКСПОРТ ЦУКРУ З УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ ДО ПЕРСІЇ НАПЕРЕДОДНІ Й У РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

У статті розглядається малодосліджений аспект української історії — торговельні відносини між українськими землями Російської імперії та Персії на початку XX ст. Зокрема, досліджується стан експорту українського цукру.

Ключові слова: Україна, Персія, Російська імперія початку XX ст., цукор, торгівля.

В статье рассматривается малоисследованный аспект украинской истории — торговые отношения между украинскими землями Российской империи и Персией в начале XX в. В частности, исследуется ситуация с экспортом украинского сахара.